

NAVOIYNING UYƒUR ADABIYETIDAƒI IZDOŠLARI

Низомиддин Муродий,
академик Бобожон Ғафуров
номидаги Хўжанд ДУ профессори,
филология фанлари доктори
(Тожикистон)

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек ва тожик адабиётларининг уйғур адабиётига таъсири масаласи Навоий “Хамса”нинг Шарқий Туркистондаги ўрни мисолида ёритилган.

Калим сўзлар: Ўзбек адабиёти, уйғур адабиёти, форс-тожик адабиёти, “Хамса”, Навоий, Низорий, Ёркандий, насрий “Хамса”.

Annotation. This article examines the distribution of Uzbek and Persian Tajik literature and the influence of the traditions of writing “Hamsa” Navoi in eastern Turkestan.

Key words: Uzbek literature, Uighur literature, Persian-Tajik literature, “Khamisa”, Navoi, Nizori, Yorkandi, “Khamisa” in prose.

Маълумки, ўзбек ва тожик адабиётида хамсачилик анъанаси кенг тарқалган бўлиб, кўплаб Шарқ мамлакатларида бу анъана равнақ топганидек, унинг гўзал намуналари уйғур мумтоз адабиётида ҳам кўзга ташланади.

Уйғур адабиётининг машҳур хамсанавис шоири Абдураҳим Низорий бўлиб, у XVIII-XIX аср адабиётининг атоқли вакили ҳисобланади. У ўз халқининг орзу ва умидларини «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомиқ ва Узро», «Маҳзун ва Гулнисо», «Робиа ва Саъдин» каби маснавиларида акс эттириб, шу билан бир қаторда бу асарлари орқали уйғур адабий доираси шоирлари дostonчилик маҳоратини ҳам том маънода кўрсата олди.

Манбаларда кўрсатилган маълумотларга кўра, Низорий (1776-1849) ёшлигидан форс ва араб тилларини чуқур ўрганиб, форс-тожик адиблари Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Жомий ва Бедил асарларини мутолаа қилган [Низорий, 1985: 3; Маматохунов, 1960: 36]. У котиблик санъатидан боҳабар бўлган ва Навоий куллиётини қайта-қайта нусха кўчирган. Унга тегишли кўлёмалардан бири Алишер Навоий номидаги давлат музейида 136 рақами остида сақланади.

Низорий ўзи тириклик чоғида асарларини тўплаб, уни «Ғариблар ҳикояти» деб номлайди. Аммо бу асар Низомий ва Навоийнинг “Хамса”-лари таъсирида ёзилганлиги туфайли кейинчалик бу асар Низорийнинг “Хамса”-си сифатида шуҳрат қозонди. Бу асар 1841-1844 йилларда ёзилган бўлиб, 24000 байтдан иборатдир.

Бизнинг қўлимизда Кошғардаги “Миллатлар нашриёти”-да 1985 йилда чоп этилган “Низорий дostonлари” асари мавжуд бўлиб, бу китоб Шинжон миллий музейида сақланаётган “Муҳаббат дostonлари” номли нусха асосида нашрга тайёрланган. Таъкидлаш жоизки, бу асар ўша котиблар томонидан бир нечта

номлар остида кўчирилган “Ғариблар ҳикояти” асаридир. Ҳозирда “Ғариблар ҳикояти” тўплами Санкт-Петербург шарқшинослик институ-тининг қўлёзмалар бўлимида С-165 рақами остида сақланмоқда [Низорий, 1970: 6; Резиева, 1971: 242-248].

Низорий уйғур классик адабиётининг илк хамсачиларидан ҳисобланиб, ўзининг беш достони билан ўзидан олдинги тожик ва ўзбек адабиёти тарихида ёзилган “Хамса”-ларга татаббу усулида дostonлар яратди. У ўзининг «Хамса»-си орқали уйғур адабиёти тарихи саҳифаларига жило бахш этди. Низорий ўз дostonларида тожик ва ўзбек хамсачилигида яратилган машхур сюжет ва образлардан моҳирона фойдаланади.

Масалан, Низорийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonининг бошида Қайс ва унинг отаси шундай эътироф этилади:

Чу бир нукта иншо қилип нуктадон,
Суруп ишқ ҳарфи била дoston...
Бор эрди Араб ичра бир комрон,
Қабойил элига эди ҳукмрон...
Анинг варзиши эрди жуду ато,
Наво топмиш андинг ҳар бир гадо. [Низорий, 1985: 267]

Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»ида бу парча шундай келтирилган:

К-аз мулки Араб бузургворе
Будасть ба хубтар диёре...
Султони Араб ба комгори,
Қоруни Ажам ба молдори.
Дарвешнавозу меҳмондўст,
Иқбол дар ў чу мағз дар пўст. [Низомий, 1982: 77]

Амир Хусрав Деҳлавийнинг « Мажнун ва Лайли » дostonида эса:

Гўянд, ки дар Араб жавоне,
Будасть зи нисбати шубоне.
Бахташ чу ба авж раҳбари дошт,
Ҳиммат ба фалак баробари дошт...
З-он шердили, ки дошт бо хеш,
Олуда нашуд ба чарбуи меш. [Деҳлавий, 1965: 68]

Абдурахмон Жомийнинг «Лайли ва Мажнун» маснавийсида асарнинг бу қисми шундай келтирилади:

Мақбули Араб ба корсози,
Маҳбули Ажам ба дилнавози...
Арзи рамааш бурун зи фарсанг,
Бар оҳуи дашт карда жо танг...

Бикшода даре ба мизбони,
Дардода салои меҳмони. [Жомий, 1972: 43]

Масалан, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» маснависида:

Ким барри Арабда комрони,
Бор эрди Арабқа ҳукмрони.
Маҳкуми анинг неча қабила,
Иқболиға истабон васила.
Бечора улусға чорасоз ул,
Хонгустару меҳмоннавоз ул. [Навоий, 1960: 359]

Юқоридаги шеърий парчаларни таққослаш шуни кўрсатадики, Абдурахим Низорий ўзидан олдинги ёзилган барча “Хамса” дostonларидан хабардор бўлган. У нафақат Алишер Навоийнинг “Хамса”-сига таянади, балки, форс-тожик ва ўзбек тилида бу шаклда ёзилган бошқа дostonлардан ҳам огоҳ бўлган ва улардан кенг фойдаланган. Зеро бу далил Низорий асарини мукаммал ўрганиш жараёнида маълум бўлади.

Юқорида келитирилган намуналар яна шундан далолоат берадики, адабий илмлар ва жанрлар ҳар қандай замону маконда, хусусан, мусулмон ўлкаларида бир-бири билан ёнма-ён ривожланиб, адабий алоқалар анъанаси давомийлигини сақлаб қолган.

Абдурахим Низорий ўзининг илмий-адабий хизматлари баробарида классик шоирларнинг ақидалари ва халқ оғзаки ижодиёти ғояларини ўз асарларида жамлай олди. Шоирнинг дostonлари орқали кўзга ташланадиган кенг дунёқараши унинг юксак маънавий-бадий баркамоллигидан дарак беради. Унинг асарлари ўша асрнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётини акс эттиради. Бу асарлар моҳиятидан феодал тузумнинг ҳолати, халқнинг яшаш шароити, диний хурофотлар таъсири ва ички сиёсий мунозаралар даражасини аниқлай олиш мумкин. Албатта, шоирнинг асарлари унинг шахсий ҳаёти ҳақидаги маълумотлар манбаси ҳам ҳисобланади.

Низорий фақатгина маснавий жанрида эмас, балки бошқа турдаги шеърий жанрларда ҳам моҳир бўлиб, айниқса унинг мухаммаслари адабиётшинослар томонидан юқори баҳоланади.

Низорий асарлари тилини ўрганиш шуни кўрсатадики, шоир XVIII-XIX аср уйғур адабий доираси услубида ижод қилган. Аммо бу услуб Хароботию Залилий ва бошқа уйғур классиклари услубига яқин эмас. Бу услуб ва тил чиғатой лаҳжаларидан олисроқ ва ҳозирги уйғур тилига яқинроқ саналади [Кайдаров, 1966: 364]. Ҳозирги уйғур адабий тили дейилганда, уйғур тили луғавий фондининг ўзгариши - араб ва форс сўзларининг миллий тилда камайиши тушунилади.

XVIII-XIX asr ijtimoiy-siyosiy hodisalari, notinchlik, osuda haёт tarzining mavjud emasligi, ilmiy, adabiy va badeiy manbalardan uzilish, Koşgar, Ёrkent, Xutanda fors, arab va ўzbek tili taъsirini juda ham susaytirib yubordi. Uygur adabiyeti yuz yillik tarixi singari Movarunnaхr madaniyati va adabiyeti rivojidan baхramand bўla olmaди. Шу туфайли Низорий ўз асарларида уйгур классик шоирларига nisbatan kamroқ fors va arab sўzlaridan foйдаланади [Низорий, 1970: 10].

Абдурахим Низорийнинг хаёти va ijоди туғрисидаги маълумотлар шўролар тузуми вақтида уйгур, ўzbek va қозоқ адабиётшунослари томонидан кўп маротиба қаламга олинади. Ўzbekistonлик олима Д.Рўзиева ўзи aloҳида va қозоқ адабиётшунос олими билан биргаликда Низорийнинг хаёти va adabiy merosi хақида бир неча мақолалар нашр этган va шоирнинг «Фарход va Ширин» va «Робиа va Саъдин» достонини нашрга тайёрлашда Д.Рўзиеванинг хизматлари aloҳида таҳсинга loйиқ.

Ўzbek va қозоқ тилларида нашр этилган «Uygur adabiyeti kiskaча tarixi», «Низорий. Достонлар», «Низорий. Фарход va Ширин» асарлари ham Низорий adabiy merosini ёритувчи манбалар саналади.

Uygur классик adabiyetiga назар солиш баробарида маълум бўладики, бу минтақа шоирлари жаҳонда машхур va sevimli ҳисобланган классик асарлардан «Хусрав va Ширин», «Лайли va Мажнун», «Вомиқу Узро», «Толиб va Матлуб», «Комде va Мудан» достонларига ham javobiyalar ёзганлар. Бу javobiyalar замиридан fors adabiyeti sўz ustalari тахайюл гулистонининг муаттар ҳиди таралади.

Абдурахим Низорий асридан ташқари XVIII asrда яратилган яна бир «Хамса» достонининг муаллифи - шу asrда яшаб ijод этган уйгур adabiyeti олими va таржимони Мулло Сиддиқ Ёrkандий ҳисобланади. Унинг ijодида «Хамса» наср шаклида баён қилинади. Сиддиқ Ёrkандий Мир Алишер Навоийнинг беш достонини ҳеч қандай ўзгаришларсиз ommaвий халқ тилига яқин тарзда, асарнинг баъзи қисмларини шарҳлаш тарзида уйгур тилига ўгиради. Муаллиф adabiy merosi tadqiqotchilarининг маълумотига кўра ушбу “Хамса” Ёrkанд шахрининг ҳокими Мирзо Муҳаммад Муҳсинбек топшириғи va хоҳиши билан юзага келган [Ёrkандий, 1995: 1-2].

Ушбу насрий «Хамса»нинг вужудга келиши уйгур adabiyetida гўзал ҳодиса бўлиб, шу билан бирга бу ҳолат уйгур султонларининг илм va adabiyetга бўлган эътиборининг баландилигидан дарак беради. Таъкидлаш жоизки, Мулло Сиддиқ Алишер Навоий достонларинин таржима қилиш жараёнида хамсачилик анъанасига ўзгартиш киритади. У “Ҳайрат-ул-аброр” достонининг ўрнига “Лисон-ут-тайр” маснавийси таржимасини “Хамса” таркибига қўшади. Бундай

ўзгартириш киритишга Шарқ классик адабиётида ҳеч бир шоир журъат қилган эмас эди.

Насрий «Хамса» билан танишиш ва уни ўрганиш шуни кўрсатадики, Сиддиқ Ёркандий ўзининг етук бадий маҳорати ва устозлик камолоти билан Навоийнинг беш хазина достонини таржима ва шарҳ этди ва шу йўл билан ўзини қудратли ва мукаммал адиб сифатида намоён қилди. Унинг томонидан «Баҳром ва Дилором» («Сабъаи сайёр»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» ва «Мантиқ-ут-тайр» маснавийлари насрий шаклда яна бир маротиба дунё юзини кўрдилар. Бу адабий ҳодиса XVIII-XIX аср таржима ҳаракатининг ривожланиши ва адабий мактаблар жараёнининг фаоллиги нишонаси ҳисбланади.

Алишери Навоий ўз «Хамса»-сида Низомий, Амир Хусрав ва Жомий достонларига татаббу сифатида ёзганлигини бир неча бор таъкидлайди ва айтиш мумкинки, Сиддиқ Ёркандий ҳам бу достонларини ижод қилиш жараёнида форс-тожик хамсачилик анъанасини Шарқий Туркистонда давом эттирган.

Ушбу насрий беш достонни ўрганиш жараёнида шундай хулосага келиш мумкинки, Фарбий Хитой адиблари ҳам ўз адабий мактабларига эга бўлганлар. Бу минтақа шоирлари ҳам таржимада ва ҳам мустақил ижодда ўзларининг махсус адабий услубларига эга бўлиб, форс-тожик ва ўзбек адабиётига муносабатлари ҳам шунчаки тақлидий кўриниш бўлмай, балки образлар, тасвирлар ва янги бадий шакллар яратишдаги ижодкорлик маҳоратлари яққол кўзга ташланиб туради.

Фарбий Хитой шоирларининг адабий эргашишлари бир томондан бу минтақадаги форс-тожик ва ўзбек адабиёти адабий суннатларининг обрў ва эътиборини белгиласа, бошқа томондан Шарқий Туркистон адабий ҳавзасига хос бўлган уйғур шоир ва адибларининг ўзига хос услуб ва принципларга эга эканлигидан далолатдир. Шу сабабдан уйғур шоирларининг форсий ва туркий классик адабий асарларга ижодий муносабатларини шунчаки тақлид даражасида белгилаш тўғри ва нормал баҳолаш бўлмайди.

Бизнинг фикримизча, Сиддиқ Ёркандий «Хамса»-сини кенг тадқиқ этиш ва тожик ва ўзбек адабиётидаги бошқа бешлик достонлари билан қиёслаш алоҳида бир мавзу бўлиб, бундай ўрганиш янги хулосалар ва илмий тадқиқотларнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Уйғур адабиётидаги маснавийчилик ва хамсачиликка ихтисослашган ушбу мақола сўнгида қуйидаги саволга ҳам жавоб бериш лозим бўлади: юқорида тилга олинган асарлар таржима асарларми ёки татаббуларми? Абдурахим Низорийнинг «Хамса»-си Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон

Жомий, Алишер Навоий таъсирида ёзилган асар бўлиб, баъзи шеърий парчалар бу дostonлардан уйғур тилига айнан таржима қилинган бўлса ҳам, умуман олганда, бу дoston таржима эмас, балки ижодий дoston сифатида эътироф этилади ва уни татаббу шаклидаги асар сифатида қабул қилиш тўғрироқ саналади.

Мулло Сиддиқ Ёркандийнинг «Хамса»-си ҳам Навоийнинг «Хамса» асари асосида юзага келган бўлсада, уни шунчаки таржима асар деб бўлмайди. Зеро, бу муаллиф Алишер Навоийнинг тўрт дostonини насрга табдил қилиш билан бирга, шоирнинг тасаввуфий дostonи «Лисон-ут-тайр»ни ҳам «Мантиқ-ут-тайр» номи билан насрга айлантиради ва «Хамса» таркибига киритади. Маълум бўладики, уйғур адиблари таржима ва татаббу масалаларини баъзи ҳолатларда фарқланмаган ўринлар бўлсада, бу жараён натижасида ажойиб хамсаларни юзага келтирганлар.

Шарқий Туркистонда форс-тожик ва ўзбек адабиётига эргашиш барча адабий жанрларда ривожланган бўлиб, уйғур шоирлари татаббу ва назира ёзишда, таржима ва тазминда моҳирона куч синашганлар ва ўзларига хос бўлган маҳорат ва истеъдодларини тўла кўрсата олганлар. Бу жараён форсий ва туркий адабиётда азалдан давом этган бўлиб, юқорида келтирилган мисоллар бу анъананинг Ғарбий Хитойда ҳам ривожланганлигининг далилидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Дехлавий, Амир Хусрав. Мажнун ва Лайли. Нашрга тайёрловчи: Т.Мухаррамов. - Москва, 1965.
2. Жомий, Абдурраҳмон. Лайли ва Мажнун. Чопга тайёрловчи: А.Афсаҳзод. - Москва, 1972.
3. Ёркандий, Мулло Сиддиқ. Фарход ва Ширин. Мураттиб: М.Турсун. - Урумчи, 1995.
4. Кайдаров А.Т. Уйгурский (новоуйгурский) язык // Языки народов СССР. – Т.2. Тюркские языки. Главный редактор академик В.В. Виноградов. – Москва: Наука, 1966.
5. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960.
6. Муроди Н. Традиции персидско-таджикской поэзии в уйгурской литературе XVI-XIX вв. (Монография). - Худжанд: Нури маърифат, 2017. - 404 стр.
7. Навоий А. Хамса. Нашрга тайёрловчи: П. Шамсиев. – Тошкент, 1960.
8. Низомий, Ганжавий. Лайли ва Мажнун. Чопга тайёрловчи: А. Афсаҳзод. – Ж.2. – Душанбе: Ирфон, 1982.
9. Низорий, Абдурраҳим. Дostonлар. Нашрга тайёрловчилар: Д. Рўзиева. – Тошкент, 1970.
10. Низорий. Низорий дostonлари. Мураттиблар: А.Хожа, А.Юсуф ва бошқалар. - Урумчи, 1985.
11. Рўзиева Д. Абдурраҳим Низорийнинг Ленинграддаги мўътабар кўлөзма куллиёти хақида // Адабий мерос. – Ж.2. – Тошкент: Фан, 1971. – С.242-248.